

PREVLADAVANJE OTUĐENJA

Slobodan Sadžakov

Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
ssadzakov@yahoo.com

Primljeno: 7. 9. 2013.

U radu se analizira Petrovićevo tumačenje pojma otuđenja, prvenstveno Marxovo shvaćanje ovoga problema. Ističući potrebu stalnog reinterpretiranja Marxova naslijeđa, kako se ono ne bi »okamenilo« u dogmatskim floskulama, Gajo Petrović nastojao je ukazati na slojevitost fenomena otuđenja kao temeljnog obilježja realiteta moderne građanske individue i realiteta sveukupnih društvenih odnosa, kao i na mogućnosti transcendiranja toga stanja. U radu je razmatrano Petrovićevo shvaćanje pojmova '(biti) ljudske prirode' i 'mogućnosti' kao pojmova koji stoje u kontekstualnoj vezi s pojmom otuđenja.

Ključne riječi: otuđenje, povijest, mogućnost, ljudska priroda, socijalizam, kapitalizam, filozofija

1.

Kada se govori o filozofskom stvaralaštvu Gaje Petrovića, tada se mora, barem načelno, naznačiti društveni i idejni kontekst u kojemu je ovaj autor stvarao, kako bi se bolje razumio značaj njegova djela i uvjeti u kojima je to djelo nastajalo. Treba imati u vidu da je riječ o razdoblju razmaha filozofske obrazovanosti na tadašnjem jugoslavenskom prostoru i prvih dubljih recepcija europske filozofije. Petrovićev doprinos u tome je pogledu izuzetan i nesumnjivo da se za ime ovoga autora mogu vezati velike zasluge u pogledu kompetentnog posredovanja onoga što je činilo bitno europsko filozofsko naslijeđe. Petrovićeva tumačenja određenih filozofskih pravaca i misaonih sustava pojedinih filozofa predstavljaju i danas, nekoliko desetljeća od svoga nastanka, pouzdano i inspirativno štivo, a nikako nešto anakrono. Ta-

kođer, treba podsjetiti i na činjenicu da je, u vremenu kada je Petrović stvarao, u jugoslavenskim i istočnoeuropskim okvirima vladajući bio marksistički idejni horizont, koji je, u jednom svome obliku interpretacije, činio i ideologiju službene vlasti. Filozofi okupljeni oko časopisa *Praxis* javljaju se kao pokušaj korektiva na toj paradigmi i svojevrsna kritika tadašnje društvene zbilje. Praksisovci, na čelu sa filozofima Milanom Kangrgom i Gajom Petrovićem, nastojali su pronaći putove da se Marxova misao, shvaćena kao učenje slobode *par excellence*, tumači na drugačiji način u odnosu na ustaljena dogmatsko-simplificistička shvaćanja koja su, prije svega, služila kao potpora tzv. birokratskom socijalizmu (usp. Sadžakov, 2012, 211–217). Njihov misaoni napor išao je u pravcu isticanja onoga što su smatrali imanentnim potencijalom Marxova učenja, uvjereni da to učenje treba biti »živa misao« a ne dogma, te da reaktualizacija tih potencijala može biti produktivna u pogledu osmišljavanja umnijeg i pravednijeg života (Kangrga, 1984, 82–91). Iz te misaone atmosfere nastala je, tada poznata i često korištena, sintagma 'stvaralački marksizam' kojom se trebao naglasiti drugačiji intelektualni naboj i način tumačenja Marxova djela u odnosu na ono što je smatrano oficijelno-dogmatiziranom verzijom marksizma (usp. Grlić, 1968). U filozofskom smislu, zasluga praksisovaca ogleda se između ostalog i u tome što su ukazali na važnost veze između europske filozofije (posebno klasične njemačke filozofije) i Marxa, kao i na potrebu uvažavanja europskog misaonog naslijeđa i tekovine građanske epohe (prije svega, povijesno izbornog stajališta individualnosti, »pravo posebnosti subjekta«).

U tome duhu odvija se i Petrovićevo tumačenje Marxova razumijevanja problema otuđenja, što je i osnovna tema ovoga rada. Petrović je podsjetio na dugu povijest filozofske refleksije fenomena otuđenja, posebno od strane jednog dijela građanske filozofije, na koju se Marx i nadovezuje, dajući, naravno, ovoj problematici i svoj osobeni misaoni pečat. O tome će više riječi biti u narednom odjeljku ovoga rada. Uz to, Petrović nedvosmisleno naglašava potrebu stalnog reinterpretiranja Marxova naslijeđa, kako se ono ne bi »okamenilo« u dogmatskim floskulama. Autor će naglasiti da Marxov pojam otuđenja predstavlja »živu misao koja uključuje otvorena pitanja i neriješene teškoće«. Zanimljiva je i sljedeća Petrovićeva opaska:

»Nemoguće je reći što je Marx doista mislio o otuđenju a da se ne kažu mnoge stvari koje on doista nije nikada mislio.« (Petrović, 1986, 318)

Razmatrajući relevantnost Marxova razumijevanja otuđenja, Petrović iznosi mišljenje da

»... ako se pod pojmom podrazumijeva završeni proizvod misli s fiksnim sadržajem koji je ekspliciran pomoću definicije, nema nikakvog ‘Marxova pojma otuđenja’.« (Petrović, 1986, 315)

Tog pojma nema ni ako se pod time smatra »potpuno jasna, savršena i neprotivurječna misao o biti pojave« (Petrović, 1986, 316). Ali, dodaje Petrović, ako se pod »pojmom« podrazumijeva misao o pojavi koja usprkos defektima »otkriva pred nama bit fenomena«, onda postoji tako nešto kao Marxov pojam otuđenja (Petrović, 1986, 316). Marxov »pojam« otuđenja ujedno je »kritika otuđenja i poziv na praktičku borbu protiv otuđenja, poziv na revolucionarnu transformaciju samootuđenog čovjeka i društva« (Petrović, 1986, 316).

Petrović je o problemu otuđenja pisao na nekoliko mjesta, u različitim kontekstima, a u okviru ovoga rada usmjerit ćemo se na one tekstove u kojima se ovim problemom bavio na sustavan način. Riječ je o tekstovima »Otudenje i razotudenje« (Petrović, 1986, 154–173) i »‘Relevantnost’ Marxova pojma otuđenja« (Petrović, 1986, 314–340).

2.

Petrović će u svojim analizama podsjetiti na to da je pojam otuđenja »živ, pod različitim imenima, od samih početaka filozofske misli« i da predstavlja svojevrstan »rezime« cijele povijesti zapadne filozofije (Petrović, 1986, 316). Kada je riječ o građanskoj epohi, on izdvaja Hegelovo i Feuerbachovo tematiziranje pojma otuđenja, naglašavajući da »Marxovo shvaćanje otuđenja nije ni ponavljanje ni kombinacija Hegelovih i Feuerbachovih pogleda«, već je »umnogome njihova najradikalnija negacija« (Petrović, 1986, 316). Hegelova koncepcija otuđenja relevantna je, naglašava Petrović, zbog činjenice da Hegel otuđenje smatra imanentnim ne samo apsolutnom duhu nego i čovjeku. Međutim, autor ukazuje i na nedostatnost Hegelove koncepcije otuđenja koja u velikoj mjeri, zbog osnovnih postavki filozofije njemačkog mislitelja, čini mogućnost djelovanja u smjeru razotuđenja poprilično ograničenom (usp. Petrović, 1986, 156; Golubović, 2006, 58). Kada je riječ o Feuerbachu, Petrović smatra da je ovaj mislitelj s pravom tematizirao problem »preslikavanja čovjeka u božanske sfere«, osvjetlivši tu vrstu otuđenja, ali da je tek Marx mislitelj koji otuđenje promišlja u njegovoj

biti. U svojoj poznatoj kritici Feuerbachove filozofije, Marx iznosi mišljenje da je »religiozno otuđenje« čovjeka samo jedan među mnogim oblicima otuđenja te da se pitanje o otuđenju mora postaviti na mnogo radikalniji način. On smatra da otuđenje treba razmotriti u okviru refleksije cjeline praktičkog realiteta koji, kao takav, ima svoje pravne, ekonomske, političke itd., aspekte. Sintetički horizont praktičke filozofije podrazumijeva da se svako praktičko područje (ekonomija, moral, pravo, politika), a onda i konkretni praktički fenomeni, mogu potpunije shvatiti tek na osnovi uvažavanja relativnog jedinstva i razlike praktičkih područja, tj. uvažavanjem njihove kompleksne interakcije. Taj metodski okvir bitan je i za bolje razumijevanje problema otuđenja, jer vodi ka njegovom tumačenju kao praktičkog fenomena koji je središte posredovanja brojnih utjecaja.

3.

U okviru ovoga teksta ne možemo analizirati sve segmente Petrovićeva tumačenja Marxova shvaćanja otuđenja, već se moramo usredotočiti na neka od važnih određenja, a to su, primjerice, određenja '(biti) ljudske prirode' i 'povijesnih mogućnosti'. Tim određenjima Petrović pridaje veliki značaj, a možemo dodati da su oba, svako na svoj način, problematična, odnosno da nikako ne mogu biti uzeta kao nešto samorazumljivo.

Na tragu Marxa, Petrović kaže da se pojedinac otuđuje od svoje biti (od svoje *ljudske prirode*), od »onoga što kao čovjek može i treba da bude« (Petrović, 1986, 331). Navedena rečenica sugerira pretpostavljenu bit ljudske prirode, od koje se čovjek otuđuje, kao što joj se može i vraćati (težiti ka njoj), što je onda i smisao *razotuđenja*. Spomenuto »može« i »treba« u navedenoj rečenici sugeriraju i svojevrсни imperativ, odnosno »trebanje« da se djeluje u pravcu kojim bi se čovjek »realizirao kao slobodno, stvaralačko biće prakse« (Petrović, 1986, 320). Budući da je riječ o vrlo kompleksnom pitanju, s puno misaonih nijansi, ovdje treba ukratko podsjetiti na određene segmente Marxova shvaćanja ljudske prirode, pa onda i na neke Petrovićeve stavove, kako bi se spomenuto pitanje dodatno pojasnilo. Spomenimo da je Marx, u pogledu pitanja o ljudskoj prirodi, dotadašnja novovjekovna opredjeljivanja o dobroj i zloj ljudskoj prirodi smatrao u velikoj mjeri promašenima.¹

¹ Tematizacija pitanja o prirodnim pokretačima djelovanja i svrhama koje potječu iz čovjekove prirodnosti, u okviru novovjekovne naturalističke antropologije konkretizirana je

Određenje ljudske prirode za njega nije apriorna konstrukcija, nešto što se može shvatiti kao »vječno«, uvijek isto, odnosno po svojoj suštini nepromjenjivo. Ljudska priroda je povijesno određena i neodvojivo vezana za potrebu da se reproducira život, što uvijek podrazumijeva okolnosti uvjetovane povijesnim razvitkom. Marx se protivio određenim pristupima ljudskoj prirodi i to »*nehistorijskom*« po kojem je čovjekova priroda bit prisutna od samog početka povijesti, i »*relativističkom*« prema kojem čovjekova priroda nema nikakvu urođenu kvalitetu i samo je odraz društvenih uvjetovanosti« (Fromm, 1984a, 31). Marx govori o ljudskoj prirodi »uopće« i onoj koja se mijenja u svakoj povijesnoj etapi. On naglašava da svakoj etapi povijesti pripadaju određene forme izražavanja ljudske prirode kao odgovori na potrebu reprodukcije života (odnos s prirodom i ljudska interakcija). Ovo podrazumijeva da je i »priroda, kakva postaje pomoću industrije, iako u *otuđenom* obliku, istinska *antropološka* priroda« (Marx, Engels, 1961, 249). U kapitalističkom sustavu društvenosti konstituiraju se, dakle, specifične forme izražavanja ljudske prirode, nepoznate do tada. One su dio »povijesnog hoda« čovječanstva te samim tim i dio procesa razvoja ljudske slobode. Marx, međutim, naglašava, za razliku od liberalnih mislitelja i njihove pozitivizacije aktualnog »građansko-kapitalističkog« statuiranja individue, da su ove forme povijesno uvjetovane i da se ljudska priroda ne može poistovjetiti s habitusom građanske individue.² Navedeno statuiranje je povijesno proizvedeno te samim time i prolazno. U svom naporu delegitimacije kapitalističkog sustava društvenosti Marx je, na određeni način, posegnuo i za pojmom ljudske prirode i njene biti što je, zbog višeznačnosti ovoga pojma, nesumnjivo bio vrlo »sklizak teren«. Podsjetimo da je i novovjekovni filozofski početak bio zavijen, kako je

u koncepcijama o dobroj ili zloj ljudskoj prirodi. To diferenciranje ujedno je činilo temeljnu karakteristiku novovjekovne etike, postavši fundamentom objašnjenja egoističkih i altruističkih izražavanja. Novovjekovna razumska aporetika podrazumijevala je naglašavanje jedne ili druge strane ljudske prirode kao suštinske, te su na toj osnovi nastajala i etička učenja sa svojim različitim argumentacijama.

² Marx u *Kapitalu* polemizira s Benthamom: »Ako npr. želimo znati što je psu korisno, onda moramo temeljno proučiti pseću prirodu. Samo ova priroda ne da se iskonstruirati iz principa korisnosti. Kada taj princip primijenimo na čovjeka, tj. kad njime hoćemo ocjenjivati sve ljudske radnje, pokrete, odnose itd., onda je tu pitanje prvo ljudska priroda uopće, a potom ona koja se mijenja u svakoj historijskoj epohi. Sve se to Benthama mnogo ne tiče. Naivno i hladno on modernog filistra, osobito engleskog, uzima kao tip normalnog čovjeka. Sve što je tom uzor-tipu normalnog čovjeka i njegovom svijetu korisno, to je i samo po sebi korisno. Tim mjerilom on onda mjeri prošlost, sadašnjost i budućnost.« (Marx, 1947, 140)

Hegel primijetio, u jednu vrlo dvosmisleni kategoriju kao što je pojam prirode. Smisao tadašnjeg naglašavanja određenja prirode bio je povezan s intencijom da se utvrđivanjem antropologijskih osnova, odnosno karakterističnih potreba koje iz ljudske prirode proistječu, pronade adekvatan oblik društvenosti. Metodska namjera određivanja biti ljudske prirode, tj. shvaćanja čovjeka »kakav on stvarno jest«, vodila je suštinski ka delegitimiranju etabliranog idejnog horizonta feudalizma (tada nastaju i različiti tipovi tzv. prirodnoopravnih učenja) koji je, između ostalog, polazio i od shvaćanja o božanskoj utemeljenosti cjelokupnog života, pa u okviru toga i praktičkog života. Međutim, u Marxovom sustavu mišljenja postoje, čini se, bitne razlike u odnosu na spomenuta novovjekovna izvođenja. O tome Petrović, upravo u kontekstu razmatranja problema otuđenja, kaže:

»Pojam samootuđenja čovjeka – kažu – pretpostavlja pojam (i nema smisla bez pojma) o trajnoj, nepromjenljivoj biti ili prirodi čovjeka; a sigurna je spoznaja našeg vremena da čovjek nema nikakva vječna, nepromjenljiva svojstva, da se on povijesno mijenja i razvija.« (Petrović, 1986, 324)

Ovome se dodaje i sljedeće:

»I doista, bit čovjeka kako je shvaća Marx nije ni nepromjenljivi dio čovjekove faktičnosti, ni vječna ili nevremenska ideja čovjeka prema kojoj realni čovjek treba težiti; ona je cjelokupnost povijesno kreiranih ljudskih mogućnosti koja na svakom stupnju čovjekova povijesnog razvoja može biti i doista jest različita. Reći da se čovjek otuđuje od svoje ljudske biti značilo bi dakle da se čovjek otuđuje od realizacije svojih povijesno kreiranih ljudskih mogućnosti.« (Petrović, 1986, 324–325)

4.

Kada spominjemo povijesnu uvjetovanost praktičkih fenomena, ovdje uputnim smatramo razmotriti i segmente Marxova shvaćanja egoizma, prije svega zbog toga što je ovaj autor smatrao da se egoizam i otuđenje nalaze u bliskoj kontekstualnoj vezi, odnosno da sačinjavanju temeljna obilježja realiteta moderne građanske individue (usp. Sadžakov, 2013, 196–204).

Marx iznosi mišljenje da većina do tada iznijetih uvida u pogledu etičke kontroverze o egoizmu i altruizmu ništa ne objašnjava već samo potiskuje rješenje ovoga problema u »sivu maglovitu daljinu« (Marx, Engels, 1968–1979, tom 3, 210). Navodimo nešto duži citat, kao jedno

od ključnih mjesta Marxova promišljanja problema egoizma i altruizma:

»[Ko]munisti ne ističu ni egoizam nasuprot požrtvovanju ni požrtvovanje nasuprot egoizmu, i teorijski ovu suprotnost ne shvaćaju ni u onoj sentimentalnoj niti u onoj pretjeranoj, ideološkoj formi, već prije dokazuju njeno materijalno mjesto rođenja zajedno s kojim ona sama od sebe nestaje. Komunisti uopće ne propovijedaju *moral* (...). Oni ne postavljaju ljudima moralne zahtjeve: Volite se, ne budite egoisti itd.; oni, naprotiv, vrlo dobro znaju da i egoizam i požrtvovanje pod određenim uvjetima jesu nužan oblik nametanja individue. Dakle, komunisti nikako ne žele (...) ukinuti ‘privatnog čovjeka’ za ljubav ‘općeg’, požrtvovanog čovjeka (...) Oni znaju da je ova suprotnost samo prividna, zato što jednu stranu, takozvano ‘opće’, neprekidno proizvodi druga, privatni interes, i ni u kojem slučaju ne predstavlja u odnosu na njega samostalnu silu sa samostalnom historijom, – da se, dakle, ova suprotnost neprekidno praktično uništava i proizvodi.« (Marx, Engels, 1968–1979, tom 6, 198–199)

Citirano mjesto svjedoči da Marx, između ostalog, istupa protiv »razumskog« krutog suprotstavljanja egoizma i altruizma, smatrajući da su i egoizam i požrtvovanje (altruizam) »pod određenim uvjetima nužan oblik nametanja individue«. Njemački autor također pokazuje i uvažavanje prava posebnosti, privatcije, brige za sebe (»komunisti nikako ne žele (...) ukinuti ‘privatnog čovjeka’ za ljubav ‘općeg’, požrtvovanog čovjeka«), odnosno onoga na čemu je inzistirala i građansko-liberalna misao. To podrazumijeva i kritiku »grubog jednačarstva« kod ranih socijal-utopista. Njima Marx zamjera primitivnost rješenja kojima se zagovara ukidanje elementarnog sloja subjektivnosti kroz ukidanje privatnog vlasništva. Nadalje, Marx u okviru citiranog mjesta ističe da komunisti »ne propovijedaju nikakav moral«. To sugerira da ovome autoru cilj nije izgradnja neke etičke teorije u tradicionalnome smislu, još manje puki moralistički pristup.³ On smatra da bolje sagledavanje egoizma, kao i drugih praktičkih problema, leži u otvaranju perspektive cjeline praktičkog djelovanja. Marx naglašava da će etički spor o egoizmu i altruizmu nestati kada iščeznu uzroci i uvjeti koji ga permanentno stvaraju, a u vezi su s osnovnim formama reprodukcije građanskoga društva. Nasuprot »sentimentalnom« ili ideološkom pristupu, Marx

³ »Kakva je manifestacija života tih individua, takve su i one same. Prema tome, to što one jesu poklapa se s njihovom proizvodnjom, kako s onim što one proizvode, tako i s onim kako one proizvode. Dakle, od materijalnih uvjeta proizvodnje individua ovisi to što one jesu.« (Marx, Engels, 1968–1979, tom 6, 19)

zagovara izvorniju analizu ovoga problema, kroz osvjetljavanje ekonomskih uzroka moderne društvenosti. Njemački filozof smatra da su ti uzroci doveli do toga da je čovjek postao »rob« svojih privatnih interesa, vlastitog egoizma i egoizma drugih. Čovjek je postao, smatra Marx, »kvaziprirodno« biće, a njegov egoizam funkcionira kao »kvaziinstinkt«: čovjek ga mora slijediti ili propada! Građanska klasa nije ostavila među ljudima nikakvu drugu vezu osim golog interesa i »nemilosrdne gotovine«. Osnovna veza među ljudima i mjera stvari je ekonomska – *novac*. Marx konstatira, slično Smithu u »O bogatstvu naroda«, da je *kalkulativnost* u pogledu ekonomskih interesa temeljni odnos među ljudima (usp. Neuendorff, 1991; Mik, 1981). Ali, za razliku od škotskog mislitelja, on smatra da to, sveukupno uzevši, ne donosi dobre učinke, već upravo suprotno. Ljudi u takvom sustavu odnosa postaju mahom grabežljivi, degradirani, bezosjećajni itd. Iz »dubine« strukture tih odnosa, zasnovanih na određenom epohalno ustrojenom načinu proizvodnje, rađa se, uz egoizam, i fenomen otuđenja kao jedan od temeljnih fenomena modernoga življenja. U okviru toga, distanciranost je, kao nešto tipično za fenomen modernog otuđenja, podrazumijevani tip odnosa građanskih »monada«:

»Sloboda je, dakle, pravo da se čini sve ono što drugome ne škodi. Granica u kojoj se svatko može kretati bez štete po drugoga određena je zakonom, kao što je granica dvaju polja određena međašem. Radi se o slobodi čovjeka kao izolirane, u sebe povučene monade...« (Marx, 1977, 139)

Marx na direktan način povezuje fenomene egoizma i otuđenja, smatrajući da oni, u krajnjem, tvore iluzorni život. Kooperacija ljudi u otuđenom društvu ne vrši se »svijesno planski«, već stihijski, posredstvom tržišta, »posredstvom slučaja«. Činjenica da individue teže »posebnim interesima« uzrokuje stvaranje »iluzorne zajednice« u kojoj su »društvene sile« odvojene od čovjeka i upravljaju njegovom voljom i kretanjem. Marx iskazuje zaključak da se u građanskoj ekonomiji, u epohi proizvodnje kojoj ona odgovara, javlja »puko razvijanje« ljudske unutrašnjosti kao potpuno ispražnjenje, odnosno otuđenje. Njemački mislitelj iznosi stav da kapitalizam kao sustav vodi zakržljavanju ljudskih potencijala. On smatra da je »citoyen proglašen slugom egoističnog homme-a« i da je sfera u kojoj se

»... čovjek ponaša kao društveno biće degradirana ispod sfere u kojoj se on ponaša kao djelomično biće, napokon, da se ne smatra pravim i istinskim čovjekom čovjek kao citoyen, nego čovjek kao bourgeois.« (Marx, 1977, 140)

Postvarenju karakterističnom za građansku epohu treba »pridodati nadalje ravnodušnost spram sudbine bližnjeg kao karakterističan međuljudski odnos građanskog svijeta«, što ne znači da u

»... predgrađanskoj epohi nije manje ili uopće bilo okrutnosti, ali građanska ravnodušnost posjeduje određenu specifičnu nijansu: pomanjkanje odgovornosti za sudbinu svih, i nepostojanje neobavezne ljubavi spram bližnjeg bez povezanosti s nekim uvjetima...« (usp. Fromm, 1984b, 56)⁴

5.

Vratimo se sada drugom pojmu kojim se, u kontekstu analize fenomena otuđenja, Petrović bavi. To je pojam mogućnosti. Petrović naglašava da je čovjek u pravom smislu čovjek ukoliko »ostvaruje svoje historijski kreirane ljudske mogućnosti« (Petrović, 1986, 325–326). On smatra da se mora izvršiti kritika otuđenog čovjeka koji ne ostvaruje svoje ljudske mogućnosti i humanistički program borbe za čovječnost. Jasno je da ovakav misaoni naboj proistječe iz prihvatanja Marxovih postavki o potrebi revolucioniranja ljudskih odnosa, odnosno o potrebi da se delegitimira i prevlada kapitalistički koncept društvenosti. U okviru Marxova shvaćanja povijesti, kapitalizam se sagledava kao nužna povijesna etapa; tome sustavu društvenosti priznaje se emancipatorski doprinos u razvitku ljudskih odnosa, ali mu se upućuje i ključna primjedba da, u određenom trenutku, postaje okov daljem razmahu ljudske slobode. Naravno, iz perspektive liberalnih učenja dolazi sa svim drugačije gledanje na ovaj problem.

Marx ukazuje na to da su se tijekom povijesti konstituirale sve diferenciranije forme reprodukcije života, što je praćeno procesom razvijanja podjele rada i umnogostručavanja potreba. Iz te, u velikoj mjeri sa Smithom i Hegelom otvorene perspektive tumačenja društvenosti, Marx nastoji objasniti sve važne fenomene praktičkog života. On nastoji pokazati da je tzv. robna ekonomija oslobađala ljude od sputavajućih okova feudalne vlasti i tradicionalnih (obiteljskih, religijskih itd.) »predrasuda« te tako poticala razvoj privatnih interesa, uz neizbježno redefiniranje praktičkih kriterija. On tome dodaje i mišljenje da je rob-

⁴ »Ovo pomanjkanje samilosti u građanskom karakteru predstavlja nužnu prilagodbenost ekonomskoj strukturi kapitalizma. Princip slobodne konkurencije zahtijevao je i nalaagao izbor onih pojedinaca koji nisu bili u ekonomskim djelatnostima zakočeni samilošću i činio najuspješnijima one najnemilosrdnije.«

na ekonomija u »ledenoj vodi egoističkog računa utopila svete drhtaje pobožnog zanosa, viteškog oduševljenja, malograđanske sentimentalnosti« (Marx, Engels, 1982, 10). Robna ekonomija obrnula je »osobno dostojanstvo čovjeka« u razmjensku vrijednost, potencirajući od strane tržišta definirane vrijednosti kao pretpostavljene izraze suštine čovjeka, odnosno praktičku »mjeru stvari«. ⁵ Svaka emancipacija je, smatra Marx, svođenje »čovjekova svijeta, čovjekovih odnosa, na samog čovjeka«, a u kontekstu građanskog svijeta politička emancipacija je, s jedne strane, redukcija »čovjeka na člana građanskog društva, na egoističkog nezavisnog individuum, a s druge na građanina, na moralnu osobu« (Marx, Engels, 1968–1979, tom 3, 143). Prema Marxovu mišljenju, simultano se odvija proces oslobađanja u odnosu na prethodne ograničenosti patrijarhalno-feudalnog tipa, ⁶ ali i ulazi u novu nejednakost i vrstu neslobode, koja neizbježno producira i otuđenje kao strukturni moment kapitalističkog načina reprodukcije društvenosti (Marxova poznata podjela na otuđenje čovjeka od proizvoda njegovog rada, otuđenje od rodne suštine i otuđenje čovjeka od čovjeka; Petrović, 1986, 330).

U Marxovoj vizuri, koju preuzima i Petrović, pojam mogućnosti tumači se na radikalnan način: *mogućnost* je mogućnost bitnog transcendiranja postojećeg (a ne »kozmetičkih« reformi unutar postojećeg) u pravcu socijalizma i komunizma kao sustava društvenosti presudno različitih u odnosu na kapitalizam. Takvi sustavi, smatra Marx, obzirom na karakter proizvodnje i raspodjele, podrazumijevaju drugačiji tip ljudskih odnosa i (pretpostavljeno) bitno smanjenje otuđenja. Petrović također ističe mišljenje da je, upravo zato što je čovjek »vazda nastajuć«, apsolutna dezalijenacija (u smislu da baš svaki čovjek bude potpuno

⁵ Marx naglašava da se »feudalno društvo raspalo i svelo na svoju osnovu, na čovjeka. Ali na čovjeka koji je zaista bio njegova osnova, na egoističkog čovjeka. Taj čovjek, član građanskog društva, sada je baza, pretpostavka političke države. Ona ga je priznala kao pretpostavku u čovjekovim pravima. Sloboda egoističkog čovjeka i priznanje te slobode jest, naprotiv, priznanje neobuzdanog kretanja duhovnih i materijalnih elemenata koji sačinjavaju njegov životni sadržaj. Stoga čovjek nije oslobođen od religije, on je dobio slobodu religije. On nije bio oslobođen od vlasništva. On je dobio slobodu vlasništva. On nije bio oslobođen od egoizma obrta, on je dobio slobodu obrta.« (Marx, Engels, 1968–1979, tom 3, 142–143)

⁶ Marx u svom *Kapitalu* kaže: »Oni stari organizmi društvene proizvodnje znatno su jednostavniji i providniji od buržoaskog, ali počivaju ili na nezrelosti individualnog čovjeka koji se još nije otrgao od pupčane vrpce koja ga je s ostalima vezivala u prirodnu rodovsku cjelinu, ili na odnosima neposrednog gospodstva i podčinjenosti. Oni su uvjetovani niskim stupnjem razvitka proizvodnih snaga rada i odgovarajućim skučenim odnosima ljudi u okviru procesa proizvodnje njihova materijalnog života, pa uslijed toga i skučenim odnosima među njima samima i između njih i prirode.« (Marx, 1947, 44)

neotuđen) nemoguća.⁷ Međutim, moguće je stvaranje društva koje neće poticati otuđenje, nego će ga, naprotiv, svojim ustrojstvom potiskivati radi što većeg razotuđenja pojedinca. Naravno, ovakva pozicija nailazila je i nailazi na brojne kritike. Između ostalog, pripisuje joj se neutemeljenost, »mesijanstvo«, utopijski karakter (‘utopijsko’ shvaćeno kao nešto negativno) itd. Suštinski, riječ je o sučeljavanju i razlikama dvije idejne paradigme, jedne, koja sve zasniva na »sigurnosti« etabliранo-prezentnog, i druge, koja argumente traži, između ostalog, i u budućnom karakteru vremena i drugačijoj valorizaciji utopijskog (usp. Kangrga, 1984, 399–465). Ljudski život je, ističe Petrović, po svojoj biti stalno povijesno (a samim time nužno i utopijsko) kretanje. Polazeći od takvog određenja čovjeka, Petrović podsjeća na to da je čovjek uvijek u postajanju, odnosno u procesu realizacije svojih »historijski kreiranih ljudskih mogućnosti« jer nije samo prošlost i sadašnjost, već suštinski i budućnost. Autor naglašava da je čovjekova bit to da je »slobodno, stvaralačko biće prakse« te da »čovjek u smislu svoje biti nikada nije dovršen niti čvrsto definiran« (usp. Kangrga, 1984, 399–465). Veselin Golubović, poznavatelj Petrovićeva djela, govoreći o izvjesnim teškoćama s kojima se ovaj autor suočio u svojim analizama, primjećuje da Petrović smatra da »upućivanje na suštinu mora dolaziti iz faktičnosti«, ali ostavlja upitnim »na koji način to upućivanje dolazi i dokle ono seže« (usp. Golubović, 2006, 49).

6.

Kada govorimo o poziciji s koje se vrši kritika kapitalizma kao epochalnog koncepta društvenosti, potrebno je reći nešto o Marxovoj kritici morala, čemu i Petrović posvećuje određenu pažnju u svojim tekstovima. Petrović kaže:

»Pojmovi otuđenja i razotuđenja, kako ih shvaća Marx, nisu ni deskriptivni i činjenični, ni preskriptivni i vrijednosni. Karakterizirati pojedinca ili društvo kao samootuđeno ili nesamootuđeno ne znači ni samo spomenuti neka od njegovih empirijski utvrdljivih svojstava, ni samo izraziti svoju moralnu indignaciju u vezi s njim. To je karakterizacija ontološko-antropološke prirode čovjeka ili društva o kojem je riječ, karakterizacija koja se ne kreće niti na

⁷ »Apsolutna dezalijenacija bila bi moguća samo kada bi čovječnost bila nešto što je jednom zauvijek dano i nepromjenjivo. Nasuprot pristicama apsolutne dezalijenacije možemo, dakle, tvrditi da je moguća samo relativna dezalijenacija.« (Petrović, 1986, 170)

nivou pukog faktičkog 'jest', niti na nivou čistog moralnog 'treba'.« (Petrović, 1986, 328)

U ovome odlomku usmjerit ćemo se na Petrovićevo ukazivanje na nedovoljnost »moralne indignacije« i moralnog »treba(nja)« u pogledu svestranijeg razmatranja problema otuđenja i razotuđenja. Ovdje možemo zapaziti i sličnost sa stavovima Petrovićeva bliskog suradnika Milana Kangrge, koji je posebno detaljno razmatrao ovo pitanje (Kangrga, 1963). Oba autora, naime, preuzimaju Hegelove i Marxove fundamentalne poglede na bit moralnog fenomena. Marx je, podsjetimo, na tragu Hegelovih uvida o biti moralno-etičkog fenomena, kao i »otvaranja« sintetičkog horizonta praktičke filozofije, naglasio da moral ni u kojemu smislu nije samostalno područje prakse, već nešto presudno uvjetovano kako povijesnim razvitkom tako i cjelokupnim praktičkim kontekstom, posebno sferom ekonomije. Podsjetimo i na to da Marxova kritika morala predstavljala integralni dio njegove generalne kritike formi kapitalističke društvenosti, odnosno dio »kritike svega postojećeg«. On građansko društvo opisuje kao sustav podjele rada koji podrazumijeva bezbrojne aktivnosti ljudi. Njihovo djelovanje ukršta se na *tržištu* koje nezadrživo utječe na reprodukciju života, uključujući tu i formiranje odgovarajućih moralnih stajališta. Svakodnevno djelovanje neizostavno je vezano za ekonomske uvjete reprodukcije života, odnosno za forme života koje u suštini ne bismo proizvoljno, odnosno prema vlastitom nahođenju. Odnosenje s drugim ljudima određeno je kompleksnim praktičkim modelima koji imaju specifične načine funkcioniranja. Promjena onoga što se ocjenjuje negativnim momentima tako ustrojenih odnosa ne može doći isključivo kroz sferu moralnosti. Zato Petrović s pravom ističe da se ne može ostati samo na moralnom »trebanju« i apelativizmu. Petrović vidi socijalizam i komunizam kao razotuđene i humanije tipove društvenosti do kojih vodi epohalna promjena cjelokupnog praktičkog konteksta. Pri tome nije riječ, naglašava Petrović, ni o samo društvenom ni o samo individualnom činu, nego se radi o čvrstoj povezanosti i međuuvjetovanosti i individue i društva.⁸

Filozofska analiza otuđenja, kojoj i Petrović nesumnjivo daje značajan doprinos, predstavlja put osvještavanja potrebe prevladavanja otuđenja i filozofske analize čovjeka kao »slobodnog i stvaralačkog bića prakse« (Petrović, 1986, 328). U pogledu spomenute analize otuđenja

⁸ O razotuđenju isključivo ekonomskog života: Petrović, 1986, 338.

i moderne pozicije čovjeka, Marxov doprinos je, kako smatra Petrović, još uvijek vrlo relevantan:

»Marxovo shvaćanje čovjeka nije ni najmanje zastarjelo; ono predstavlja ne samo dosad najuspješnije objašnjenje čovjekove suštine, nego i najbolju teorijsku osnovu praktične borbe za čovjekovo oslobođenje.« (Petrović, 1986, 104)

U svojim analizama Petrović je, na Marxovu tragu, pokušao odgovoriti na pitanje je li povijest bila bitno postepena eliminacija ili permanentno produbljivanje otuđenja, ostavivši nam dragocjene misaone putokaze za promišljanje prevladavanja otuđenja.

Literatura

- Fromm, Erich (1984a), *S onu stranu okova iluzije*, Zagreb: Naprijed.
- Fromm, Erich (1984b), *Kriza psihoanalize*, Zagreb: Naprijed.
- Golubović, Veselin (2006), *Filozofija kao mišljenje novog (Gajo Petrović i preoblijevanje metafizike)*, Zagreb: Euroknjiga.
- Grlić, Danko (1986), *Leksikon filozofa*, Zagreb: Naprijed.
- Kalebić, Gracijano (2011), »Sloboda i otuđenje«, *Filozofska istraživanja*, god. 31, sv. 3, str. 605–618.
- Kangrga, Milan (1963), *Etički problem u djelu K. Marxa*, Zagreb: Naprijed.
- Kangrga, Milan (1984), *Praksa – Vrijeme – Svijet*, Beograd: Nolit.
- Marx, Karl (1947), *Kapital*, Zagreb: Kultura.
- Marks, Karl (1977), *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, Beograd: Prosveta.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich (1961), *Rani radovi*, Zagreb: Naprijed.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich (1968–1979), *Dela*, Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, Prosveta.
- Marx, Karl; Engels, Friedrich (1982), *Manifest komunističke partije*, Beograd: BIGZ.
- Mik, Ronald (1981), *Smit, Marks i posle njih. Deset ogleda o razvoju ekonomske misli*, Beograd: IICSSO.
- Neuendorff, Harmut (1991), *Pojam interesa: studija o teorijama društva Hobbesa, Smitha i Marxa*, Zagreb: Informator.
- Petrović, Gajo (1986), *Odabrana djela 1. Filozofija prakse*, Zagreb: Naprijed, Beograd: Nolit.

Sadžakov, Slobodan (2012), »Marxovo naslijeđe i jugoistočna Europa«, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, god. 32, sv. 2, str. 211–217.

Sadžakov, Slobodan (2013), *Egoizam. Etička studija o moralnim principima kapitalizma*, Novi Sad: Mediterran publishing.

Veljak, Lino (ur.) (2008), *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, zbornik, Zagreb: FF Press.

OVERCOMING ALIENATION

Slobodan Sadžakov

This paper deals with Gajo Petrović's understanding of the alienation notion with Marx's ideas of the notion at the forefront. Highlighting the need of a constant reinterpretation of Marx's legacy so it doesn't become fixed in dogmatic rhetoric, Petrović intended to point out the stratification of the alienation phenomenon as a crucial landmark in reality of a contemporary civil individual and in reality of the overall social relationships, as well as the possibility of transcending such stratification. This paper considered Petrović's understanding of the notions '(the essence of) human nature' and 'possibility' as ones which are in a contextual connection to the alienation notion.

Key words: *alienation, history, possibility, human nature, socialism, capitalism, philosophy*